

DR R. R. POST

HOGLERAAR AAN DE UNIVERSITEIT
VAN NIJMEGEN

KERKGESCHIEDENIS
VAN NEDERLAND
IN DE MIDDELEEUWEN

MCMLVII

UITGEVERIJ HET SPECTRUM
UTRECHT · ANTWERPEN

INHOUD VAN HET EERSTE DEEL

Ter inleiding IX

Werken, tijdschriften en verzamelingen in afgekorte vorm aangehaald XII

EERSTE HOOFDSTUK

De wording der Nederlandse kerk

I. De kerstening van het Nederlandse volk. I

A. Tijdens de heerschappij der Romeinen

Gallo-Romeinse bevolking van de steden waarschijnlijk in de vierde eeuw christenen (1). Sint-Servatius in Tongeren (3). Bijna alles ging door de volksverhuizing verloren (5).

B. Kerstening der Franken

Betekenis van de overgang van koning Clovis voor de bevolking der Nederlanden (6). Herleving van het apostolaat onder Sint-Columbanus (7). Sint-Eligius (8). Sint-Amandus (9).

C. De kerstening der Friezen tot aan de dood van Willibrord

Staatkundige situatie (14). Wilfried en Wicbert (16). Willibrord (17). Invloed van de staat (18). Steun van particulieren (21). Bonifacius (23). Verdere werkzaamheden van Willibrord (24). Resultaat (25). Medewerkers (25). Excursie: Willibrord in Noord-Brabant? (28).

D. Bonifacius. De laatste missionarissen

Karel Martel en de kerk (30). Carloman, Pippijn en Bonifacius (32). Tienden (33). De opvolging in Utrecht (33). Bonifacius' marteldood (34). Gregorius en zijn medewerkers (37). Lebuinus (38). Willehadus (40). Liudger (40). Samenvatting, wijze van werken (42).

II. De kerk onder Karel de Grote en de Karolingers (768-925) 46

Karel de Grote (46). Indeling van de Nederlandse kerk (47). Nauwe band tussen kerk en staat (48). Immuniteiten (49). Karels maatregelen (49). Ordo canonicus (50). Opleiding van de clerus (51). Noormannen (54). Bisschop Alberik, Frederik (56). Radboud (58).

III. De uitbouw van de Rijkskerk (918-1075) 59

Balderik tegenover de talrijke graven (60). Uitbreiding van de immunitet (62). Otto I maakte begin met de rijkskerk (63). Otto II volgt dit voorbeeld (65). Vreemdelingen op de zetel van Utrecht (66) en Luik (67). Eerste graafschappen aan de kerk van Luik en Utrecht (68). Bisschop Ansfried (68). Bisschop Adalbold (69). Prefectuur aan de bisschop van Utrecht? (70). Rijksbisschoppen tegenover Dirk III van het westelijk kustland (71). Uitbreiding

TER INLEIDING

SINDE de hoogleraar W. Moll het eerste deel van zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming* uitgaf in 1864, is bijna een eeuw verlopen. Uiteraard is er sedert die tijd door historici en kerkhistorici heel wat gewerkt op het door Moll afgebakende terrein. Er zijn talrijke nieuwe gegevens uit archieven en gedrukte documenten, vooral oorkonden, aan het licht gebracht en in tijdschriften en bronnenpublicaties toegankelijk gemaakt. Op grond daarvan zijn niet slechts vele monografieën over allerlei personen en instellingen geschreven, maar ook enkele werken tot stand gekomen, die voor een bepaald onderzoek gemakkelijk kunnen worden nageslagen ('Nachschlagewerke'): zoals het *Monasticon Batavum* ter oriëntatie in de geschiedenis der afzonderlijke kloosters, of de *Bibliografie van de Nederlandse geschiedenis* ter kennismaking met de bronnen en tenslotte uitvoerige vaderlandse geschiedenissen, die gewoonlijk naast de politieke geschiedenis ook de cultuur, de ideeën, de wetenschap en allerlei kerkelijke personen en zaken in hun onderzoek en beschrijving hebben betrokken.

Van dergelijke werken bestonden er in 1864 slechts zeer weinig, maar zonder deze heeft W. Moll een uitstekend werk geschreven, en heeft daarin opgenomen, wat wij thans bij voorkeur in een der bedoelde werken zouden zoeken. Intussen heeft Moll indertijd gelijk gehad het begrip kerkgeschiedenis wat ruim te nemen. Doordat de situatie thans anders is geworden, behoeft hij op dit punt niet te worden nagevolgd. Een nieuwe synthese van de Nederlandse kerkgeschiedenis kan zeker korter zijn dan het beroemde zedelijke werk van professor W. Moll. Niemand zal thans prijs stellen op de vele en lange beschouwingen in de tekst, die in 1864 allerlei zaken voor de toenmalige lezers moesten verduidelijken, welke aan de hedendaagse lezer van dit boek vertrouwd kunnen zijn. Alles wat tot de profane geschiedenis is te rekenen, is voldoende in de aangeduide vaderlandse geschiedenisboeken behandeld en hoort in de kerkgeschiedenis niet thuis. Aangezien echter de bisschoppen van Utrecht en Luik, de hoogste kerkelijke gezagsdragers hier te lande, sinds de elfde eeuw wereldlijke vorsten waren, is de verleiding groot de politieke geschiedenis van deze kerkelijke staatjes Utrecht en Luik te beschrijven, ja haar als kader van de kerkgeschiedenis te gebruiken. Dit is in dit boek bewust en consequent vermeden, op gevaar af, dat van sommige bisschoppen slechts zeer weinig kon verteld worden. De overgeleverde kronieken behandelen nu eenmaal hoofdzakelijk of uitsluitend de politieke en militaire daden van de kerkvorsten. In tegenstelling met deze verhalende bronnen houdt

dit boek zich niet bezig met de strijd, die de Utrechtse bisschoppen met Holland en Gelre, met hun bisschopsstad, met Drente en Groningen hebben gevoerd, evenmin als met de conflicten der Luikse bisschoppen met de Luikenaars, met Brabant en Namen. Deze kant der historie wordt slechts even aangeduid, hetgeen noodzakelijk is ter typering van de dubbele positie der middeleeuwse bisschoppen.

Het verlangen het werk van Moll te verkorten heeft zeker niet de hoofdeden gevormd van het pogen een nieuwe synthese van de Nederlandse kerkgeschiedenis tot stand te brengen. Na bijna honderd jaren is zulk een samenvatting méér dan noodzakelijk. De nieuw ontdekte of gepubliceerde documenten hebben de voorstelling van menige gebeurtenis, de beschrijving van vele toestanden en de waardering van talrijke personen nogal gewijzigd. Bovendien is ook de opvatting van de historici en van de belangstellende lezers niet dezelfde gebleven. Tenslotte heeft de schrijver gemeend dat deze historie nu eens van zijn standpunt uit belicht mocht worden. Dit standpunt is een ander dan dat van de negentiende-eeuwse protestantse Amsterdammer, professor Moll, zoals van een hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan de Rooms-Katholieke Universiteit van Nijmegen mag verwacht worden. Hoe hoog de schrijver Molls kennis van de toestanden en het streven der katholieke Nederlandse voorouders aanslaat en zijn ruime blik bewondert en waardeert, hij kan zijn inzicht en met name zijn beschouwing niet altijd delen. Toch heeft ook hij van zijn kant getracht het werkelijk gebeurde te benaderen. Hij heeft met zorg ervoor gewaakt, van hetgeen de documenten ons leren een te gunstige of een te zwarte voorstelling te geven. Met andere woorden, hij heeft eerlijk naar objectiviteit gestreefd.

Op twee punten moest het werk van zijn voorganger worden uitgebreid. Ten eerste moest het kader van het oude Utrechtse bisdom worden doorbroken en dienden minstens de delen van Nederland in het noorden, oosten en zuiden, die in de Middeleeuwen tot de bisdommen Münster, Osnabrück, Keulen en Luik hebben behoord, in de studie betrokken te worden. Vooral de grote aaneengesloten gebieden van Noord-Brabant en Limburg met hun vele kapittels en kloosters mochten niet buiten beschouwing blijven. Gaarne zou de schrijver nog verder gegaan zijn en de Groot-Nederlandse geschiedbeschouwing op de kerkgeschiedenis van Nederland in toepassing hebben gebracht. Maar door het zeer recente uitvoerige werk van E. de Moreau S.J., *Histoire de l'Église en Belgique*, dat aan de geschiedenis der Middeleeuwen vier lijvige delen gewijd heeft, is een dergelijke onderneming overbodig geworden – gesteld al dat zijn krachten hem zouden toelaten in de kerkgeschiedenis van het Nederlands sprekende België voldoende door te dringen. Dit ideaal heeft hij laten vallen en zich beperkt tot wat heden 'Nederland' heet en ook wel Noord-Nederland genoemd wordt.

De daardoor ontstane moeilijkheid, dat het geestelijk hoofd van de

kerk van Brabant en Limburg, buiten het hier gekozen onderzoekingsgebied resideerde en het van daaruit bestuurde, moest op een of andere wijze worden opgelost. Eigenlijk valt hetzelfde van de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Munster en Osnabrück te zeggen, zij het in veel geringere mate. Ter oplossing van deze moeilijkheid en om de zuidelijke gebieden niet geheel zonder geestelijk middelpunt te laten, is hier een korte beschrijving gegeven van de Luikse bisschoppen. Althans zijn zij hier even vermeld, gewoonlijk naar het voorbeeld van het bovengenoemde werk van E. de Moreau S. J. De gegevens over de kerkelijke toestanden in buiten-Utrechtse gebieden zijn wel trouw opgezocht en verwerkt, bijvoorbeeld op het gebied van de kloostergeschiedenis en die van de kerkgebouwen, waarbij men overigens niet een geschiedenis van de afzonderlijke huizen mag verwachten die in het *Monasticon Batavum* kan worden nageslagen.

Ook de tijd wordt hier iets ruimer genomen dan door Moll, die zijn kerkgeschiedenis eindigde bij het begin van de Hervorming in 1517. Dit was wel in Duitsland de aanvang van dit machtig verschijnsel op kerkhistorisch gebied, doch niet in Nederland. Zij had hier nog een lange strijd te strijden en kwam eerst in 1572, 1581 en later tot een volledige overwinning. Naar het voorbeeld van Moreau wordt hier omstreeks 1559 de Middeleeuwse kerkgeschiedenis besloten. Al heeft de toen ingevoerde nieuwe kerkelijke indeling in Noord-Nederland niet hetzelfde resultaat gehad als in Zuid-Nederland, toch kan men haar als het begin van de nieuwe tijd beschouwen. Bovendien mag als praktische reden gelden, dat het schone boek van professor L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, de tijd vanaf ongeveer 1559-1560 uitvoerig beschrijft. Schrijver dezes vleit zich met de gedachte, dat de Nederlandse kerkgeschiedenis in deze twee boeken van katholieke zijde op wetenschappelijke wijze van het begin tot aan de achttiende eeuw toe is beschreven. Wie vult de gaping van 1700 tot ± 1853 ?

De schrijver hoopt intussen, dat de hier gestelde vergelijking met het standaardwerk van Moll hem niet als een grote aanmatiging aangerekend wordt. Zij beoogt slechts zijn bedoelingen op gemakkelijke wijze te verduidelijken en te omschrijven. Met name maakt hij zich geen illusies over zulk een lange levensduur als het werk van Moll genoten heeft. Als de historici zullen blijven werken, moet de behoefte aan aanvulling en verbetering spoedig opkomen. Moge het boek althans in deze tijd als synthese geaccepteerd worden en nuttig werk doen!

EERSTE HOOFDSTUK

DE WORDING DER NEDERLANDSE KERK

I

DE KERSTENING VAN HET NEDERLANDSE VOLK

A. TIJDENS DE HEERSCHAPPIJ DER ROMEINEN

Gallo-Romeinse bevolking van de steden waarschijnlijk in de vierde eeuw christenen (1). Sint-Servatius in Tongeren (3). Bijna alles ging door de volksverhuizing verloren (5).

DE eerste klanken van het christendom werden hier gehoord in een goed geordende maatschappij, een deel immers van het grote Romeinse rijk. Het Nederlandse gebied behoorde daartoe sinds ongeveer het midden van de eerste eeuw vóór Christus, maar hoe verder het gebied van het middelpunt Rome verwijderd was, hoe losser het verband met de Romeinse heersers werd. De bevolking ten noorden van de Rijn waren ten nauwernood onderdanen van de Romeinse keizer te noemen. Aan Rijn en Waal lagen in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling enkele belangrijke militaire vestingen of hadden er gelegen, maar de middelpunten van het regionale bestuur lagen verder zuidelijk, namelijk in de hoofdsteden van de provincies Belgica en Germania. Dit veranderde niet, toen in de vierde eeuw de eerstgenoemde gesplitst werd in Belgica prima en secunda. Reims, Trier, Keulen waren de Romeinse centra met een overwegend Latijnse cultuur en tenslotte ook middelpunten van het christendom. De grote bestuursdistricten, waarin deze provincies verdeeld waren, de zogenaamde civitates, hadden hun bestuursmiddelpunten in het zuiden: Atrecht (Arras) als hoofdstad van de civitas der Atrebaten; Terwaan (Thérouanne) van de civitas der Morini; Bavay, later Kamerijk (Cambrai), van die der Nervii; Cassel, later Doornik, van die der Menapiërs; Tongeren als hoofdstad van de gelijknamige stam. De civitas Batavorum schijnt niet tot volledige organisatie te zijn gekomen.

De romanisering van het leven is in het zuiden veel intensiever geweest dan in het noorden. Gedurende een paar eeuwen leefden in het zuiden belangrijke burgerlijke en militaire ambtenaren, of Romeinen uit Italië, of mannen die de hoogstaande Romeinse beschaving in zich hadden op-

genomen en hier zoveel mogelijk trachtten te leven als zij het in het centrum van het rijk gewoon waren.

Zij bouwden in deze afgelegene provincies hun ruime villa's, legden er waterleiding en centrale verwarming in aan, versierden ze met marmerbekleding en beelden, lieten op de muren de Pompejaanse landschappen schilderen en lazen er hun geliefde schrijvers. Zij brachten in landbouw en nijverheid hun eigen methoden in en wisten aldus hier een betrekkelijke welvaart te vestigen, vooral gedurende de lange vredesperiode van de eerste en tweede eeuw. Blijkens de talrijke overblijfselen van deze Romeinse cultuur in de Zuidnederlandse bodem gevonden moet het daar wonende volk in hoofdzaak geromaniseerd geweest zijn. Het heeft ook de taal van de Latijnen overgenomen.

De overheersing van de Romeinse cultuur in Noord-Nederland ging echter niet uit boven de lijn Maastricht-Heerlen. Wel waren er ook meer noordelijk enige Romeinse nederzettingen naast de militaire kampen, maar de culturele uitstraling ervan was niet zo intens.

Voor ons is het een belangrijke vraag, of deze Romeinen hier ook het christendom gebracht hebben. Van een doelbewuste en door beroepsmissionarissen geleide geloofsverkondiging onder Noordkeltische en Germaanse volkeren vernemen wij in de geschiedenis der oude kerk weinig. De kerk had toen de handen vol met het winnen van de zuidelijke bewoners, vooral die van de steden, waar de priesters gemakkelijker contact kregen met de uitheemse bevolking die, gekomen uit het oosten en westen, zuiden en noorden, er zich had gevestigd. Hoe snel het christendom zich in de eerste eeuwen ook verspreidde, het bereikte als krachtige stroom de Nederlandse grenzen eerst, toen hier de Romeinse heerschappij begon te wankelen en onafgebroken oorlogen het land onveilig maakten. Sinds het midden van de vierde eeuw hadden de Romeinen hier bijna onafgebroken te kampen met de opdringende Germaanse volkeren. Ook al behaalden de legioenen nog menige overwinning en kwamen er perioden van rust voor, toch was het vaak buiten de veilige stadsmuren onveilig, zodat ambtenaren en kolonisten zich gewoonlijk daarbinnen terugtrokken.

Ook zonder een stelselmatige missionering kan zich hier in de tweede en derde eeuw menig christen hebben gevestigd. Onder de ambtenaren en soldaten, onder de vele kooplieden, vooral als zij van Syrië afkomstig waren, evenals onder de slaven kunnen zich christenen hebben bevonden en het is wel zeker, dat zij talrijker werden naar mate het Romeinse rijk méér werd gechristianiseerd. Zoals bekend is, was dit proces in het begin van de vierde eeuw, toen de laatste grote vervolging begon, al ver gevorderd, terwijl na de vrede van Constantijn (313) een massale overgang plaats vond. In de loop van de vierde eeuw werd het rijk officieel christelijk en het merendeel van de Romeinse bevolking is ook hier zeker overgegaan. Toch vinden wij onder de overblijfselen van de Romeinse cul-

tuur hier te lande zeer weinig wat op die overgang of op het christen-zijn van de bewoners vóór de grote volksverhuizing wijst. De twee inscripties van Maastricht uit de vijfde en zesde eeuw zijn wel na de volksverhuizing geschreven, doch van Gallo-Romeinse oorsprong. Enkele graven van christenen zijn op het kerkhof van Tongeren ontdekt¹. Wat in Nijmegen als zodanig is gevonden, is niet geheel overtuigend.

* * *

VOOR de zielzorg onder de christenen, Romeinen of inheemsen, die bijna allen stadbewoners waren, moet gezorgd zijn geweest. In de hoofdsteden der civitates bestonden kerken, geleid door bisschoppen en onder hen een betrekkelijk talrijke clerus, priesters, diakens en mannen met lagere wijding. Zij waren niet altijd allen aan de hoofdkerk gebonden, maar beedienden soms ook een andere kerk van de stad. Nominaal zal het gezag van de bisschoppen zich ook buiten de steden hebben uitgestrekt tot aan de grenzen van de civitas, in welker hoofdstad zij resideerden. Maar het is niet waarschijnlijk dat er tijdens de Romeinse heerschappij in deze streken dorpskerken zijn gesticht. Ten eerste blijkt uit het leven van Sint-Martinus van Tours dat veel zuidelijker de kerstening van het platteland in het midden van de vierde eeuw nog moest beginnen en vervolgens was het platteland ten gevolge van de vele oorlogen hier zeer onveilig. De eerste bisschoppen wier geschiedenis enigszins tot de Nederlandse kerkgeschiedenis mag gerekend worden, waren stadsbisschoppen en niet méér dan dat. Trier had zeker een bisschop in het midden der derde eeuw, Keulen ontving een zestig jaar later ook een bisschop (313), waarschijnlijk omstreeks die tijd ook Tongeren, terwijl Bavay (Kamerijk) sedert het jaar 346 een bisschop had. Op het eind der vierde eeuw predikte Sint-Victrix (399) te Terwaan onder de Morini, misschien ook te Cassel (Doornik). Of deze laatste bisschop is geweest, is niet zeker. Feit is, dat Sint-Vaast omstreeks 500 een verlaten kerk te Atrecht aantrof.

Van de vierde-eeuwse Tongerse bisschop Sint-Servatius weten we reeds iets meer, al heeft de legende spoedig een fantastisch verhaal van zijn leven, zijn sterven en de door hem verrichte wonderen gevormd. Hij was zeker een man van betekenis, die in de kerkelijke en politieke verwickelingen van zijn dagen betrokken werd. Zoals bekend is, heerste toen onder de rijksbisschoppen onenigheid over het kerkelijke leerstuk betreffende de verhouding van de Zoon tot de Vader, zoals dit op het Concilie van Nicea (325) was geformuleerd. Daar nu de keizers, vooral Constantijns zoon Constantius, door bemiddelingsformules de eenheid der Kerk in hun rijk trachtten te handhaven of te herstellen, werden er telkens concilies gehouden om tot overeenstemming te komen. Daar werd naar een formulering van het omstreden leerstuk gezocht, die met de leer van Nicea in overeenstemming te brengen was, maar in de termen daarvan

¹ MOREAU I 38, 39.

enigszins afweek. Daar de keizer gewoonlijk met al zijn machtsmiddelen de ondertekening van een nieuwe formule eiste, kwamen de bisschoppen soms in grote gewetensconflicten, wanneer zij de voorgelegde formule als niet orthodox bevonden of als niet overeenstemmend met hetgeen in Nicea was vastgesteld. Indien zij volgens hun geweten de ondertekening moesten weigeren, moesten zij tevens de bevelen van de keizer weerstaan.

Bisschop Servatius van Tongeren wordt genoemd onder de Gallische bisschoppen die de orthodoxe geloofsbelijdenis van Sardica (343) ondertekenden. Verscheidene jaren later verdedigde hij opnieuw de orthodoxie op het Concilie van Rimini (359) en week niet voor de keizerlijke bedreigingen, maar tenslotte heeft hij zich laten brengen tot ondertekening van een min of meer dubbelzinnige formule, die Servatius echter voor voldoende heeft gehouden¹. De verdediger van de orthodoxie moet in de hoge politieke regionen enig aanzien hebben genoten. Toen Maxentius zich omstreeks 350 van de regering in Gallia had meester gemaakt, benoemde hij Servatius, bisschop van Tongeren, onder de afgevaardigden die met keizer Constans in het oosten zijn zaak in het reine zouden brengen². In hoeverre Servatius' politieke houding in deze strijd om de macht in Gallië tot deze opdracht aanleiding heeft gegeven en of hij in het gezantschap een leidende rol heeft gespeeld, weten wij niet. Ook zijn verdere leven en het kerkelijk bestuur van zijn bisschopsstad Tongeren blijven voor ons een gesloten boek. Van zijn dood bericht ons de zesde eeuwse, niet al te best betrouwbare kroniekschrijver Gregorius van Tours. Servatius, door hem Aravatus genoemd, zou gevlucht zijn voor het naderen van de Hunnen en zich begeven hebben naar Maastricht, waar hij spoedig de dood vond en begraven is. Daar de Hunnen eerst driekwart eeuw na Servatius' dood in het westen verschenen, kan dit bericht niet waar zijn. De legende was blijkbaar reeds begonnen te werken, maar Gregorius zal zich wel niet vergist hebben in de mededeling, dat Servatius in zijn tijd in Maastricht vereerd werd en dat zijn graf zich daar bevond. Plaatselijke tradities zijn in deze kwesties vaak zeer betrouwbaar en daarom moet Maastricht iets met het sterven of de begrafenis van Sint-Servatius te maken hebben gehad. Maastricht, gelegen aan de Maas en op een knooppunt van Romeinse wegen, was in de Romeinse tijd zeker een stad van betekenis, al was het niet zoals het naburige Tongeren hoofdstad van een civitas.

Al kwam het niet onmiddellijk in aanmerking voor een bisschopszetel, het was toch méér dan een dorp en zal in de vierde eeuw wel een kerk gehad hebben, direct staande onder leiding van de Tongerse bisschop. Zijn verlangen om hier begraven te worden zou niets opvallends hebben en is dus zonder meer te aanvaarden. Mogelijk is echter ook dat een van

¹ MOREAU I 35, 36. ² G. GORRIS, *Sint-Servatius van Maastricht*. Uitg. G.G.G. MOREAU I 37. B. H. M. VLEKKE, *Sint-Servatius, de eerste Nederlandsche bisschop in historie en legende*. Nijmeegs proefschrift 1935.

zijn opvolgers het lijk naar Maastricht heeft overgebracht, misschien uit veiligheidsoverwegingen om het stoffelijk overschot te bergen voor de dreigende plundering bij de opmars van de Hunnen of Germanen.

Deze laatsten drongen steeds verder op. Friese en Saksische kolonisten verschenen aan de Vlaamse kust en vonden er een woonplaats. Op het eind der derde eeuw schijnen er al Franken aan de Beneden-Rijn en Midden-Maas gewoond te hebben. In 358 ontvingen Salische Franken verlof van keizer Julianus om zich in Toxandrië te vestigen. Het platteland schijnt er ten dele ontvolkt te zijn geweest, zodat de velden werkzame boeren uitnodigden. Toen Stilicho in 402 de legioenen van de Rijn terugriep, was de laatste hindernis weggenomen. Talrijke volkeren drongen over de Rijn het Romeinse gebied binnen. De meeste trokken weliswaar veel verder dan de latere Nederlandse gebieden, maar ook in de lage landen geschiedde een verhuizing in de richting van het zuidwesten: de Friezen vulden het kustgebied van het noorden tot aan het Zwin, de Saksen kwamen tot aan de IJssel, de Salische Franken trokken van de Rijn tot Doornik, de Ripuarische Franken vestigden zich tussen Midden-Rijn en Maas. De Saliërs vormden bovendien in de vijfde eeuw een niet onbelangrijke staat, die grote veroveringen in Wallonië en Noord-Frankrijk maakte en zelfs tot de Loire toe hier en daar nederzettingen vestigde. Ook Vlaanderen werd wat later door hen bevolkt. Zij leverden een groot deel van het Nederlandse volk, al werden natuurlijk de oorspronkelijke bewoners niet geheel uitgeroeid. Daar al de nieuwe bewoners en de leiders van de nieuwe staat heidenen waren, komt de vraag op of de katholieke bevolking zich in de ommuurde steden heeft kunnen handhaven, of de bisschop met zijn geestelijkheid er gebleven is en de kerken in stand gehouden zijn. Het is niet waarschijnlijk. Wij horen er niets van en krijgen de indruk dat in de zesde eeuw in hoofdzaak van voren aan moest worden begonnen. Er was geen continuïteit in deze zin, dat de bisschoppen van de Romeinse tijd in een onafgebroken rij opvolgers kregen, die hun werk tijdens de volksverhuizing en de eerste jaren van de Frankische heerschappij hebben voortgezet. De later opgemaakte bisschopslijsten¹ die dit doen veronderstellen, missen alle waarde. Wel bleef de herinnering bewaard aan de oude zetels, soms ook aan de gebouwen of resten ervan. Later konden nieuwe bisschoppen er zich vestigen en hun gezag in nieuwe verhoudingen uitstrekken tot aan de grenzen van de vroegere civitas.

¹ Lijst van Tongerse bisschoppen, overgeleverd bij Heriger van Luik (tiende eeuw), zie MOREAU I 28 no 2; 29, 3; 29, 4; 52.

B. KERSTENING DER FRANKEN

Betekenis van de overgang van koning Clovis voor de bevolking der Nederlanden (6). Herleving van het apostolaat onder Sint-Columbanus (7). Sint-Eligius (8). Sint-Amandus (9).

VOOR de kerstening van de Franken was de overgang van Clovis op kerstavond 496 van zeer grote betekenis¹. Volgens Gregorius van Tours had de katholieke koningin Clothilde de koning herhaaldelijk gewezen op de macht van God en de onmacht van de Frankische goden die Clovis vereerde. Clovis luisterde naar deze woorden niet zonder interesse, doch was aanvankelijk niet overtuigd dat die machtige God hem ook welwillend zou zijn. Naar zijn Germaanse opvattingen zocht hij de machtigste en hem best gezinde god. Dat God hem goed gezind was bleek echter duidelijk bij de bekende slag tegen de Alamannen, toen de koning de God der christenen aanriep en deze hem ondanks de dreigende nederlaag de overwinning bood. In dit verhaal dat Gregorius van Tours geeft van Clovis' bekering heeft hij driemaal uitgedrukt, dat het zoeken van de sterkere God het motief van de overgang is geweest. Moge Gregorius al wat lichtgelovig en praatziek zijn, toch zal zijn mededeling hier de waarheid getroffen hebben, althans de gangbare mening van zijn dagen hebben uitgedrukt. Hetzelfde motief treffen we aan bij de overgang van de Westgoten, Sueven en Angelsaksen en geeft de reden, waarom de missionarissen der volgende eeuwen de afgodsbeelden omverwierpen.

Dit was in de gedachtengang der heidenen het beste bewijs van de onmacht der goden en misschien leefden de missionarissen ook zelf in die overtuiging. Het is dezelfde opvatting die ook aan het godsoordeel ten grondslag ligt: God moet onmiddellijk ingrijpen ter voorkoming van onrecht. Hij moet zijn heiligdom beschermen. Wanneer de heidense goden niet degene straffen, die de schendende handen aan hun beelden sloeg, dan waren zij niets waard. Het was tenslotte een motief van religieuze aard. Wanneer dit Clovis tot het christendom heeft kunnen brengen, kan dit ook op zijn volk grote indruk hebben gemaakt.

Voor ons doel is de vraag allerbelangrijkst, of het volk der Franken Clovis, hetzij onmiddellijk, hetzij spoedig is gevolgd, vooral of dat deel van het Frankische volk, dat met zijn koningen niet mede naar Gallië is opgetrokken, doch in de Nederlanden blijven wonen, spoedig christen is geworden, omdat de koning het was voorgegaan.

Volgens Gregorius zetten drieduizend van het leger onmiddellijk de-

¹ Over de kwesties, die met de doop van Clovis samenhangen zie: R. H. E. de France 21 (1935) 161; Rev. belge de phil. et l'hist. 15 (1936) 854, 17 (1938) 63, 16 (1937) 33; De Gids 102 (1938) 2de deel, 171-184.

zelfde stap als hun aanvoerder, maar deze vormden het volk niet, al mogen zij de bloem der natie geweest zijn. Toch veronderstelt bisschop Avitus van Vienne in een brief, waarin hij de koning der Franken bij zijn doop gelukwens, dat de overgang van het gehele volk na die van de koning eigenlijk voor de deur stond. 'Omdat God door u uw volk tot het zijne zal maken, moet gij missionarissen zenden naar verder afwonende volkeren.' Het is inderdaad niet onmogelijk, dat het grootste gedeelte van de Franken, die in het katholieke Gallië woonden, te midden van een bevolking die hen in beschaving en kennis verre overtrof, geen grote moeite had de godsdienst van deze aan te nemen, wier taal en beschaving zij reeds tot de hunne hadden gemaakt. Nu de koning hen vooring, wilden zij hem wel volgen, de voorvaderlijke goden vaarwel zeggen en het christendom aanvaarden. Feit is, dat wij noch in de grote kronieken, noch in de heiligenlevens, noch in de besluiten van de zesde-eeuwse Frankische synoden bijzonderheden lezen over de kerstening van het Frankische volk in Gallië. Toch moeten zij zijn overgegaan, want de missionarissen van het einde der zesde en het begin der zevende eeuw konden beginnen in Noord-Frankrijk, ongeveer bij Kamerijk, Noyon en Terwaan, het gebied van de rivier de Elno.

Zeker is dat de verder noordelijk wonende Franken zich van de overgang van hun koning weinig hebben aangetrokken. De bewoners van het noordelijk gebied, dat tegenwoordig België heet, waren in het midden van de zevende eeuw nog even heidens als hun noordelijke naburen, de Saksen en Friezen. Wel deed Clovis een poging om de oude bisschopszetels te herstellen. Omstreeks 510 vestigden zich Sint-Elleutherius in Doornik en Sint-Vaast in Atrecht, maar zij konden het op die plaatsen niet uithouden. Eerst in 585 kon Sint-Gery de oude zetel van Kamerijk (Cambrai) blijvend bezetten. Hij werkte ook in Atrecht en verbond die stad aan zijn diocees totdat zij in 1096 een eigen bisschop kreeg. De zetel van Doornik moest ook naar het zuiden worden verplaatst. Hij werd tot 1146 met Noyon verenigd, waar Sint-Acharius in het begin van de zevende eeuw de eerste bisschop werd. Terwaan ontving nog iets later zijn bisschop, namelijk Sint-Omaar in 637. Alleen in Maastricht schijnt het Tongerse bisdom na Clovis een onafgebroken voortzetting te hebben gevonden. Toch moet dit vooreerst een oase in de heidense woestenij zijn geweest. Langzaam zal het Frankische volk van stad en omgeving hier het christendom hebben aangenomen. Toen Sint-Amandus omstreeks het midden van de zevende eeuw de zetel van Maastricht beklom, of althans als missie-bisschop hier ging werken en gezag uitoefenen, zoals wij hierna zullen zien, vond hij er kerkelijke verhoudingen die niet van de laatste jaren waren. Er was een clerus, die zijn gezag niet gemakkelijk croeg en de oude gewoonten verdedigde, die Sint-Amandus voor misbruiken hield.

Op het eind der zesde eeuw, juist een eeuw na de bekering van Clovis, kwam er in de westerse kerk een krachtiger missieactie op. In 596 zond paus Gregorius I de benedictijnermonnik Augustinus met veertig medebroeders naar Engeland om daar het Evangelie te verkondigen. Om hun de reis te vergemakkelijken zond de paus aanbevelingsbrieven aan de regerende vorsten der Franken en aan verscheidene bisschoppen. Hij hield hen voor dat het eigenlijk de plicht was van de bisschoppen aan de naburige heidense bewoners het christendom bekend te maken. Daar zij nalatig waren geweest, nam de paus hun taak ter hand. Hij vroeg de stofelijke steun van de Frankische waardigheidsbekleders. De brieven van de paus, de ontmoeting met de missionarissen, de steun en gastvrijheid hun geboden, en vooral de berichten over het grote succes dat zij weldra konden boeken, moeten hun invloed in de Frankische kerk en elders hebben laten gelden. Het eerste zekere teken daarvan zien wij bij Sint-Columbanus en zijn leerlingen, de Ierse en Schotse monniken, die naar het vasteland in 'peregrinatio' trokken en weldra daarnaast ook de Evangelieprediking aan de heidenen ter hand namen. Dit laatste was oorspronkelijk niet de bedoeling van deze peregrini. Hun aller voorganger en meester, Sint-Columbanus, vertrok naar het vasteland, uitsluitend uit ascetische motieven om in den vreemde verlatenheid, armoede, ontbering en verstoting te ondergaan. Maar hij ging niet naar het land der heidenen, doch naar het reeds lang christelijke Gallië. Daar stichtte hij in de eenzaamheid een klooster (Luxeuil) en verzamelde er zijn leerlingen. Als hij zijn klooster verliet om te prediken, was dit niet voor de heidenen, maar onder de christenen, met name aan het hof.

In 610 veranderde dat echter. Verdreven door koningin Brunhilde kwam hij door Neustrië naar Austrasië, waar koning Theudebert hem wilde vasthouden om in zijn land een nieuw Luxeuil te stichten. Nu weigerde Columbanus. Hij had vernomen, dat er in de nabijheid nog binnen Theudeberts rijk vele heidenen woonden. Hun wilde hij het Evangelie verkondigen en hij trok er inderdaad heen. Wel had hij niet veel succes en heeft het heidense land spoedig verlaten, maar zijn leerlingen hebben het werk voortgezet bij de Alamannen in Zwitserland en in Zuid-Duitsland. Monniken uit zijn klooster hebben ook gewerkt onder de heidense Franken, onder andere de hiervoor vermelde Sint-Omaar (Audomar). Misschien mag de werkzaamheid van Sint-Acharius en Sint-Ouen er ook mee in verband gebracht worden.

Bezield met de nieuwe geest waren zeker ook Sint-Eligius en Sint-Amandus, de eigenlijke missionarissen van de zuidelijke Nederlanden. Helaas zijn ook hun vita, kort na hun dood door leerlingen geschreven, later zó omgewerkt, dat zij ten dele de betrouwbaarheid hebben verloren. Zij brengen ons soms op een dwaalspoor¹. Eligius leefde lange tijd als leek aan het hof, doch werd in 640 bisschop van Noyon, waar

¹ Uitg. B. Krusch, MG. SS. rer. Mer. IV 663; V 431.

hij tot aan zijn dood in 660 werkte. Het noordelijk deel van zijn diocees, in het bijzonder Doornik en omgeving, werd nog door heidenen bewoond. Zijn vita deelt ons in vage termen mede, dat hij het diocees rondreisde en onder de heidenen predikte. Ook richtte hij hier en daar kloosters op. Enkele preken van hem zijn ons overgeleverd, maar helaas juist die welke hij voor christenen heeft gehouden, voor mensen die reeds als kind waren gedoopt. Toch is het duidelijk dat het christendom van de bevolking nog nieuw is. Opvallend is ook hoe scherp de tegenstelling tussen de Romaanse en Germaanse hoorders zich toen al openbaarde. De eersten wilden alle Germaanse volksgebruiken onderdrukken: eerste teken van de moeilijkheden, die uit het verschil van taal en beschaving tussen de Romaanse en de Dietse leden van parochie, klooster of diocees zo vaak zijn voortgekomen.

Veel beter is de werkzaamheid van Sint-Amandus ons bekend¹, ook al nemen wij met de laatste uitgever van de vita aan, dat deze eerst in de achtste eeuw in de tegenwoordige vorm is ontstaan. De vita schildert de held als een wat onrustige natuur, die slechts korte tijd op één plaats kon blijven, een man die gemakkelijk ruzie kreeg, telkens iets anders zocht en onder allerlei volkeren in het westen het Evangelie zou hebben verkondigd. Volgens dezelfde vita was Amandus een Aquitaniër, die in peregrinatio ging, naar Rome kwam en daar tot missiebisshop gewijd werd. Het lijkt intussen, dat de levensbeschrijver zijn held al te hoog heeft willen verheffen en daardoor aan de algemene indruk geen goed heeft gedaan.

Het gaan in peregrinatio en daarnaast het aanvaarden van het missionarisambt en wel in opdracht van de paus, voorts zijn latere bijzondere afhankelijkheid aan Rome zouden veeleer een insulaire afkomst dan een Aquitanische doen vermoeden. Dit alles tekent hem als een voorganger en voorbeeld van Sint-Willibrord en Sint-Bonifacius. Misschien is het leven met gegevens over die missionarissen aangevuld, maar Amandus' afhankelijkheid aan Rome blijft intussen staan als een feit, waaraan niet kan getwijfeld worden. Dit blijkt onder andere hieruit, dat hij in moeilijkheden bij de paus steun zocht en uitkomst vond; verder dat hij van paus Martinus I een bijzondere opdracht kreeg en dat hij gaarne de apostelvorsten Petrus en Paulus als patroons van zijn stichtingen koos: Sint-Pieter van het klooster Elnon, Sint-Pieter en Paulus samen van de kerk te Antwerpen en van het klooster Faverolas.

Amandus was zeker een beroepsmissionaris, niet een bisshop die slechts toevalligerwijze met de heidenen in contact kwam en hun het Evangelie verkondigde, of die naast het uitoefenen van het bestuur van een regelmatig bisdom ook nu en dan naar naburige heidenen trok. Integendeel, hij zag zijn voornaamste taak in het prediken onder de heidenen. Gelijk Augustinus naar Engeland trok om bij de Angelsaksen te

¹ E. DE MOREAU, *Saint Amand, apôtre de la Belgique et du Nord de la France*, Louvain 1927.

prediken, zo reisde hij naar het land van Vlaanderen, Brabant en Limburg om Christus bekend te maken en diens blijde boodschap te verkondigen. Wij weten dit niet slechts uit zijn geïnterpoleerde vita, maar ook uit andere zeer betrouwbare gegevens. Zo schrijft Jonas, de biograaf van Sint-Columbanus, dat hij zelf als missionaris had gewerkt in de omstreken van de rivier de Elno om Amandus bij te staan, 'die in die streken verbleef en de oude dwalingen der Franken door de Evangelische dolk beteugelde¹.'

Amandus getuigt zelf in zijn testament, dat hij wijd en zijd door de vele streken en naar vele volkeren getrokken was uit liefde tot Christus, namelijk 'om het woord van Christus te verkondigen en het doopsel toe te dienen.'² Prediken, dopen, kerken bouwen, de andere sacramenten toedienen, medehelpers zoeken en instrueren, dat was de taak van Amandus gedurende zijn veertigjarig verblijf in de zuidelijke Nederlanden (van omstreeks 638 tot omstreeks 678). Als steunpunt van zijn actie stichtte hij kloosters, waar hij vanzelf medewerkers en leerlingen om zich heen verzamelde en van waar hij de omgeving trachtte te bewerken. Als zodanig diende eerst het door hem gestichte klooster aan de Elno, aan Petrus en Paulus gewijd, dat na Amandus' dood de naam ontving van de stichter, en nog Saint-Amand heet (vóór 639). Later heeft hij noordelijker een middelpunt gezocht en gevonden bij de samenvloeiing van Leie en Schelde, te Gent, waar hij volgens zijn biograaf ook een klooster stichtte en aan Sint-Pieter wijdde, namelijk Sint-Pieters of Blandigny te Gent (Sint-Bavo schijnt niet van hem te zijn). De Scheldestreek was het voornaamste van zijn vele arbeidsvelden. Hij is tot aan Antwerpen doorgedrongen, waar hij een kerk bouwde. Deze kerk kwam na Amandus' dood aan een klooster, Quortolodora, welks abt, Firminus, ze later ruilde voor een ander bezit met de leek Rohingus, een grondbezitter uit Antwerpen. Het is de bekende kerk, die in 726 door deze Rohingus aan Sint-Willibrord werd geschonken.

Aan het stichten van kloosterlijke instellingen heeft Amandus blijkbaar veel waarde gehecht. Er zijn er zeker vier of vijf. Zij gaven stabiliteit aan de missie omdat hier telkens nieuwe missionarissen konden worden gevormd, en ook peregrini uit Ierland of Schotland worden opgenomen, wat van belang was, indien zij naast de peregrinatio ook het missionaris-ambt wilden uitoefenen. Amandus bouwde nog een klooster Faverolas, waarvan wij slechts weten dat het in Noord-Frankrijk lag en aan Petrus en Paulus was gewijd. Een plan tot een kloosterstichting schijnt ook aanleiding te zijn geweest van zijn enige tocht naar Brabant, die ons met zekerheid bekend is. Hij begaf zich naar het huis van de weduwe van Pippijn I en haar dochter Geertruid, waarschijnlijk wonende in de buurt van Nijvel. Amand wist haar over te halen tot het stichten van het klooster Nijvel, waar Geertruid weldra abdis is geworden en een heilig leven

¹ MG. SS. rer. Mer. IV 62. ² MG. SS. rer. Mer. V 484.

heeft geleid. Vrouwenkloosters werden door hem dus ook gewenst, ofschoon daarvan het directe nut voor de missie niet zo duidelijk sprak. Toch waren dit ook middelpunten waar de christelijke geest kon bloeien en een weldadige werking op de naaste omgeving uitoefenen.

In hoeverre Amandus met de Merovingische koningen en de hofmeiers contact heeft onderhouden, valt moeilijk te zeggen. Het ligt voor de hand, dat de regering hem materiële steun en bescherming heeft geboden. Uiteraard moet het hun ter harte gegaan zijn dat eindelijk het betrekkelijk kleine getal van hun stamverwante onderdanen, dat nog niet de christelijke godsdienst, die van henzelf en van de meerderheid van de bevolking, had aanvaard, ook het christendom zou omhelzen. Al eerder had paus Gregorius koningin Brunhilde en de koningen Theoderik en Theudebert om hulp verzocht voor de missionarissen die naar Engeland trokken (596), en Theudebert had zeker enige jaren later Columbanus voor de missie uitgerust. Koning Dagobert I (629-639), onder wie Amandus zijn werkzaamheden begon, heeft zelfs aan de kerstening van de Friezen gedacht. Toen hij de Friese plaats Utrecht in bezit had, heeft hij daar in de burcht, aangelegd op de ruïnen van de vesting uit de Romeinse tijd, een kerkje aangetroffen, dat reeds door Clotarius II (589-629) van Soissons en Theudebert II (589-629) met het immuniteitsprivilege was begiftigd en waarschijnlijk bestemd was voor de Frankische bezetting. Volgens de gewoonten van het eigenkerkenrecht gaf koning Dagobert dit aan Cunibert, bisschop van Keulen, met de opdracht aan de Friezen het Evangelie te verkondigen. Weliswaar is hiervan niets terecht gekomen en is later zelfs de Frankische burcht voor de Franken verloren gegaan en het kerkje aldaar grondig verwoest, maar de zorg van de Merovinger Dagobert I spreekt uit de genoemde opdracht aan Cunibert van Keulen toch duidelijk genoeg.

Voor Dagobert moet Amandus dus de welkome man geweest zijn. Intussen liet hij hem zelf werken en heeft niet van boven af de doop en de christelijke wetten verplichtend gesteld¹. De zonen van Dagobert, Clovis II in Neustrië en Sigebert III in Austrasië zullen het voorbeeld van hun vader hebben gevolgd. Dat Eligius van het hof naar het missieveld vertrok wijst wel op de gunstige gezindheid die daar heerste.

Intussen deed Amandus zijn dagelijkse werk, dat niet in de menselijke geschiedboeken is vastgelegd. Een bijzondere episode daaruit is zijn verblijf in het Luikse, hetzij als missiebisschop zonder bepaalde zetel, hetzij als bisschop van de Tongerse zetel die na Clovis te Maastricht was gevestigd (647-648). Hier kwam hij echter spoedig in conflict met de geestelijkheid, die daar - misschien alleen in de meer zuidelijke Romaanse streken - al over de missie-periode heen was. Wat precies de oorzaak van

¹ In zijn *Vita* staat overigens iets over Gent, dat anders luidt, maar dit was geheel tegen de traditie en komt in strijd met het feit, dat zo lange jaren heidenen in de Frankische staat geleefd hebben.

het conflict is geweest, weten wij niet. Maar de priesters en diakens weigerden tenslotte aan 's bisschops bevelen te gehoorzamen, misschien omdat Amandus gebruiken bestreed, waarmee zij vergroeid waren en die zij in ieder geval wensten te handhaven, misschien omdat Amandus rechtsgewoonten voor misbruiken aanzag en wilde afschaffen. Of was het misschien ook eenvoudig een jurisdictie-geschil in deze zin, dat Amandus zich wilde gedragen als de gewone bisschop, de ordinarius, terwijl hij slechts een missiebisschop zonder bepaalde zetel was. Maar het conflict liep hoog en bracht Amandus geheel van streek. Hij wilde ophouden met zijn missiewerk en zich binnen het klooster terugtrekken. Daarom stelde hij paus Martinus I van zijn moeilijkheden op de hoogte en gaf tevens zijn voornemen te kennen om af te treden, wat misschien enigszins als een dreigement bedoeld was.

Het feit dat Amandus de paus van deze zaken op de hoogte stelde, is van grote betekenis. Het wijst sterk op een nauw contact van Amandus met Rome. Al kunnen wij niet aantonen dat hij van Rome uit naar het Maastrichtse gebied was gezonden of tevoren van de paus voor zijn werk diens zegen had gevraagd, zeker is het toch, dat hij naar zijn eigen opvatting enigszins in 's pausen dienst stond. Als hoofd van de Kerk was de paus direct belanghebbende bij de uitbreiding van het christendom, waarvoor Amandus zijn beste krachten gaf. De paus was echter helemaal niet te vinden voor het genoemde voornemen en spoorde Amandus dan ook aan vol te houden. Hij hield hem de bovennatuurlijke motieven voor, waarom hij niet met prediken mocht ophouden en wees hem op het voorbeeld van Christus zelf. Opvallend echter is, dat geen enkel woord van veroordeling, afkeuring of terechtwijzing aan de Maastrichtse priesters of diakens in de pauselijke brief gevonden wordt. Paus Martinus verkeerde overigens zelf in grote moeilijkheden, tengevolge van de strijd, voornamelijk in het oosten gevoerd, over de vraag of in Christus één of twee willen en werkzaamheden bestonden. De paus verdedigde de oude christelijke leer tegen de monotheletistische opvatting van één wil en één energie en kwam daardoor in conflict met het oosterse despotisme. Hij had een encycliek opgesteld, welke hij bij het antwoord aan Amandus voegde met het verzoek deze in Austrasië bekend te maken. Een dergelijke opdracht leek iets op de taak, die Bonifacius later in Zuid-Duitsland te vervullen kreeg. Tot pauselijk legaat heeft Amandus het niet gebracht, maar met voorbijgaan van de bisschoppen der Gallische zetels moest hij mededelingen van de paus bekend maken en instemming en steun bij de Austrasische kerk zien te verkrijgen.

Amandus heeft zijn taak voortgezet tot in zijn hoge ouderdom, maar hij heeft waarschijnlijk het Maastrichtse en Luikse gebied verlaten, waar overigens de bisschoppen Sint-Theodard en Sint-Lambertus (ca. 670-705) het werk zonder hem afkonden. Hij leefde zeker nog in 677, toen hij zijn testament maakte, waarvan een zinsnede boven is aangehaald. Het jaar